

ARISTOTELOVE KATEGORIJE, JEZIK I STVARNOST

Prije petnaest godina, 1958, jedan od najvećih suvremenih francuskih lingvista, Émile Benveniste, objavio je članak pod naslovom "Kategorije mišljenja i kategorije jezika"*. Aktualnost toga članka još je i danas velika, i to ne samo za lingviste, logičare i filozofe, već i za klasične filologe, jer osnovu njegovih razmatranja predstavlja istraživanje odnosa između Aristotelovih logičkih kategorija i starogrčkog jezika. Područje na kojem se ukrštaju ljudska misao i jezik jedna je od najslabije istraženih domena lingvistike, i upravo je zbog toga Benvenisteova analiza posebno značajna, iako, kao što ću pokazati, njegovi zaključci ne moraju uvijek biti u punoj mjeri prihvatljivi.

U svojem ispitivanju (a njegove su intencije da otkrije općenite zakonitosti u odnosima između jezika i mišljenja, te da dokaže kako je misao bez jezika u najboljem slučaju tek amorfnu i neodređenu - u tome se Benveniste u potpunosti slaže s de Saussureom**), u svojem ispitivanju, dakle, Benveniste polazi od poznatog Aristotelova teksta iz Kategorija (IV):

Τῶν κατὰ μηδεμίαν συμπλοκὴν λεγομένων ἕκαστον ἢτοι οὐσίαν
σημαίνει ἢ ποσὸν ἢ πρὸς τι ἢ ποῦ ἢ ποσὲ ἢ κείσθαι ἢ ἔχειν ἢ
ποιεῖν ἢ παθεῖν. ἔστι δὲ οὐσία μὲν ὡς τύτῳ εἰπεῖν ἄνθρωπος,
τύτῳ ποσὸν δὲ οἷον δέπτηχυ, τρίπτηχυ. ποσὸν δὲ οἷον λευκόν, γραμματικόν.
πρὸς τι δὲ οἷον διπλάσιον, ἡμίχου, μέισον. ποῦ δὲ οἷον ἐν Ἀρκείῳ, ἐν
Σιμορᾷ. ποσὲ δὲ οἷον ἑνὲς, πέντεσιν. κείσθαι δὲ οἷον ἀνάκειται, κάθηται.
ἔχειν δὲ οἷον ὑποδέσεται, ὠπλιεῖται. ποιεῖν δὲ οἷον τέμνει, καίει.
παθεῖν δὲ οἷον τέμνεται, καίεται.

Svaki od izraza koji ne ulaze ni u kakvu kombinaciju znači: ili supstancija, ili kolik, ili kakav, ili u odnosu prema nečemu, ili gdje, ili kada, ili biti u položaju, ili biti u stanju, ili činiti, ili trpjeti. Primjeri su, općenito govoreći, za supstanciju "čovjek", "konj"; za kolik "od dva lakta", "od tri lakta"; za kakav "bijel", "obrazovan"; za u odnosu prema nečemu "dvostruk", "pola", "veći"; za gdje "u Likeju", "na tržnici"; za kada "jučer", "lani"; za biti u položaju "leži", "sjedi"; za biti u stanju "obuven je", "naoružan je"; za činiti "siječe", "pali"; za trpjeti "sječen je", "paljen je".

Aristotelove se riječi, kao što je poznato, odnose na jednostavne logičke kategorije, dakle na osnovne kategorije mišljenja, a one se, kako Aristotel smatra, mogu podijeliti u deset skupina. Dakako, teoretski gledano, ove bi kategorije morale biti potpuno nevezane bilo za koji jezik i trebalo bi da predstavljaju općeljudske vrijednosti, primjenljive u svakom vremenu, u svakom društvu i kod govornika svakog jezika. No Benveniste otkriva s velikom oštroumnosću duboku uraslost tih kategorija u grčki jezik i njihovu medjusobnu neraskidivu vezu, što se, uostalom, u potpunosti slaže s njegovom osnovnom tezom: nemo-

* *Catégories de pensée et catégories de langue*. Taj je članak kasnije reproduciran u knjizi É. Benveniste, *Problèmes de linguistique générale*, Gallimard, Paris 1968, str. 63-74.

** de Saussure, *Cours de linguistique générale*, str. 155-156.

guće je misao promatrati izolirano od jezika, ona tek uklopljena u jezične forme može postati ljudskom spoznajom svijeta.

Naime Benveniste s pomoću samih Aristotelovih naziva za pojedine kategorije i s pomoću upotrijebljenih primjera dokazuje kako se one zapravo podudaraju s osnovnim gramatičkim kategorijama grčkog jezika, iako Aristotel sam toga najvjerojatnije nije bio svjestan*. Prva kategorija, οὐσία ili supstancija, pokriva sasvim očito lingvističko područje imenica, jer se one niti kao navedeni niti kao virtualni primjeri ne javljaju ni u jednom drugom slučaju. Slijedeće tri kategorije, ποσόν ili kolik, πολόν ili kakav, πρὸς τι ili u odnosu prema nečemu, odgovaraju gramatičkom pojmu pridjeva i to analiziranom na specifičan način koji je u skladu sa stanjem kakvo poznamo u grčkom jeziku: kategorija ποσόν obuhvaća sve one pridjeve koji izražavaju kvantitet (ποσότης), a πολόν sve pridjeve koji opisuju kvalitet (πολιότης) neke supstancije. Interesantno je da osim ove generalne podjele u grčkom jeziku postoje dva čvrsto ograničena paralelna niza pridjeva, izvedenih iz ta dva korištena, i oni upravo utvrđuju oštro razlikovanje između kvantiteta i kvaliteta: πόσος - ποῖος τὸσος - τοῖος ὅσος - οἷος. Što se tiče kategorije πρὸς τι, pod nju potpadaju komparativni pridjevi, i to bilo da je komparacija u njima izražena formom, kao u primjeru μείζων, bilo da oni u svojem sadržaju nose neko uspoređivanje, kao διπλάσιον ἢ μίθου. Kategorije ποῦ ili gdje i ποῦτι ili kada nesumnjivo se u lingvističkim relacijama mogu transponirati u adverbne ili adverbijalne izraze vremena i mjesta, i na taj se način dobiva prostorno-vremensko odredjenje supstancije. U duhu grčke gramatike ovih bi prvih šest kategorija odgovaralo nominalnim lingvističkim kategorijama, njima bi, dakle, domena nomina bila iscrpena. Preostale četiri kategorije po svojem su karakteru bitno verbalne, i one su, kao što Benveniste pokazuje, i opet usko vezane s grčkim poimanjem glagola. Naime, posljednje dvije, ποιῆν ili činiti i παθεῖν ili trpjeti, kako se i iz prijevoda i iz primjera vidi, uvjetovane su postojanjem aktivnog i pasivnog vida u grčkoj podjeli glagola. Druge dvije, κείσθαι ili biti u položaju i ἔχειν ili biti u stanju, zadale su mnogo poteškoća istraživačima, to više što ih i sam Aristotel i u Kategorijama i u drugim djelima vrlo rijetko kasnije spominje. No ako pobliže promotrimo i imena tih kategorija i primjere za njih, postaje odmah jasno da kategorija κείσθαι zapravo predstavlja gramatičku kategoriju medijske, tako važnu za grčki jezik u kojem je distinkcija između aktiva i medijske osnovnija od razlikovanja aktiva i pasiva: naime i sam glagol κείσθαι i navedeni primjeri ἀνάκειται i κάθηται ulaze u media tantum, skupinu glagola koji imaju samo medijske oblike. Za grčkog je filozofa medijske, kao bitna gramatička kategorija, nužno morao predstavljati i jedno od bitnih svojstava predikata, jedno od bitnih stanja supstancije; nije, dakle, slučajno da prijevod naziva ove kategorije na jezike koji, kao naš, ne poznaju medijske oblike zadaje mnogo poteškoća i samo djelomično i prilično nejasno održava stvarnu njezinu bit. Još je teže s kategorijom ἔχειν, i tek nam primjeri ὑποδέδεσθαι i ὤπλισται - a oni su oblici medijskog perfekta - otkrivaju o čemu je riječ. Naime perfekt u grčkom jeziku nije inkorporiran u vremensku podjelu, već predstavlja gotovu

* Čitav ovaj odlomak slobodna je parafraza Benvenisteova teksta, str. 65-70.

sadašnjost, i na taj je način određena vrsta vremenskog modaliteta, odnosno jedan od oblika postojanja subjekta, paralelno s aktivom, pasivom i medijem. Već su i antički gramatičari toga bili svjesni, pa su perfekt svrstavali ili zajedno s medijem ili u posebnu skupinu nazvanu παρακειμενος ili τελειος. Nije stoga čudo da i u Aristotelovim logičkim kategorijama perfekt ima vlastito mjesto, budući da se po jezičnom osjećaju govornika grčkog jezika subjektu s pomoću perfekta pripisivalo specifično stanje. Tako su sa četiri posljednje kategorije opisane sve mogućnosti koje se mogu izraziti grčkim glagolom, a logičke kategorije ponovo ostaju samo projekcije lingvističkog sistema na čovjekovu misao.

Ovo su bile bitne linije Benvenisteove analize. Ona nam se ponekad, osobito u dijelu o nominalnim kategorijama, može činiti i previše jasnom, pa čak i banalnom, i možemo se zapitati ima li kakva razloga da pomislimo kako aristotelovske kategorije mišljenja, samo zbog toga što se podudaraju s gramatičkim kategorijama, nemaju apsolutnu vrijednost za svaku ljudsku misao, to više što smatramo da se i naše mišljenje najvećim svojim dijelom oblikuje u istim takvim ili veoma sličnim kategorijama. Ali ne smijemo zaboraviti da smo i mi sami govornici jednog indoevropskog jezika, u mnogome sličnog grčkom, te da su zbog toga pojedine kategorije bez ostatka prevedive na naš jezik i da se naša misao u njih uklapa bez problema; no čim stupimo na tlo koje nije obuhvaćeno našom gramatikom - kao što su kategorije εχειν i κεισθαι -, poteškoće postaju velike i gotovo nesavladive. S druge strane ne treba zanemariti činjenicu da izvan kruga indoevropskih jezika postoji velik broj jezika koji su gramatički sasvim drugačije oblikovani: neki od njih ne poznaju granicu između imenica i pridjeva, ili između kvalitativnih i kvantitativnih pridjeva, ili djelomično ili potpuno potiskuju spatiotemporalne oznake, i jezikom dijele stvarnost (i misao) na posve druge kategorije, za nas bar isto toliko neshvatljive, a često i mnogo neshvatljivije od grčkog pojma τελειος.

Na osnovi svega toga Benveniste izvodi i svoj konačan zaključak: mišljenje je neodvojivo od jezika, i iluzorno je tražiti kategorije mišljenja koje bi bile nezavisne od kategorija jezika na kojem se misli. Uistinu, Benveniste taj zaključak formulira prilično oprezno:

Nijedan tip jezika ne može sam po sebi i sam za sebe niti podupirati niti sprečavati aktivnost duha. Razvoj mišljenja mnogo je uže vezan za sposobnost ljudi, za opće uvjete kulture, za organizaciju društva nego za specifičnu prirodu jezika. Ali mogućnosti mišljenja vezane su za svojstva jezika, jer je jezik struktura obdarena značenjem, a misliti znači baratati znakovima jezika*.

Na taj smo se način približili centralnom problemu naših ispitivanja. Naime, ako ovako postavljen odnos između jezika i mišljenja promatramo u širem kontekstu ljudske djelatnosti u svijetu oko nas, ma koliko Benvenisteove tvrdnje bile oprezno izrečene, nameće nam se samo jedan zaključak: pojedini jezik u velikoj mjeri ili gotovo u potpunosti određuje čovjekovo poimanje svijeta; drugim riječima, struktura svijeta za čovjeka određena je strukturom njegova jezika. Misao predstavlja osnovni oblik čovjekove spoznaje univerzuma, a ako je ona strukturirana jezikom, svaka se ljudska spoznaja nužno mora projicirati kroz jezične kategorije, bez obzira na to koliko je ona inače

* Benveniste, str. 74.

uvjetovana drugim, općedruštvenim i kulturnim elementima. Budući da je spoznaja univerzuma uvijek na određen način i njegovo strukturiranje, očito je da struktura jezika formira spoznati svijet. Ova logička gradjevina podignuta na Benvenisteovim tezama čini se da stoji na čvrstim nogama, ali potrebno je naglasiti da ona ni u lingvistici ni u filozofiji ne predstavlja bitnu novinu: nov je jedino dokazni materijal izveden na osnovi lucidne analize Aristotelovih kategorija. Već dugo vremena prije Benvenisteu u lingvistici, nasuprot mišljenju prema kojem struktura svijeta određuje strukturu jezika (a u sebi najkoherentniji nosilac te teze je Wittgenstein), postoji i učenje da različiti jezici uvjetuju različite poglede na svijet, dakle različite spoznaje svijeta. Prema svojim američkim utemeljiteljima to je učenje nazvano Sapir-Whorfovom hipotezom. Teško je u prvom pristupu pobiti neke sasvim očigledne istine sadržane u toj hipotezi: ako je u nekom jeziku, naime, struktura jezičnih kategorija kojima se, na primjer, izriču prostorne ili vremenske relacije bitno drugačija od strukture na koju smo mi navikli, ako se tim jezikom eventualno ne može izračiti sadašnjost već samo prošlost i budućnost, ili ako se u njemu prostor dijeli na okom vidljiv i na onaj koji je za oko nevidljiv (a takvi jezici postoje), nesumnjivo je onda i spoznati univerzum govornika takva jezika sasvim različit od našega. Ako je tako, čini se da nema razloga da ne prihvatimo i Benvenisteov zaključak i Sapir-Whorfov hipotezu.

Ali u čitavom ovom razmatranju neprestano je prisutan jedan element koji nas cijelo vrijeme navodi na krivi put i koji a priori naše zaključke čini nevaljanim, a taj je element prisutan i u Benvenisteovu stajalištu: kad se govori o odnosu jezika i mišljenja, nedopustivo je promatrati jezik kao potpuno izoliranu strukturu, nezavisnu bilo od kakve ljudske društvene prakse. Bez obzira na to što je nepobitna činjenica da je struktura jezika velikim svojim dijelom određena isključivo vlastitim zakonitostima, i bez obzira na to što se isto tako ne može pobiti činjenica da su jezične i misaone strukture uvijek veoma slične, ako ne i identične, u gnoseološkoj definiciji jezika nemoguće je zaobići pojam društvene prakse. Ako je ljudska misao u stvari spoznaja univerzuma, i ako je jezik, kao najsavršeniji medij međuljudske komunikacije, sredstvo intersubjektivizacije te spoznaje, moramo pretpostaviti da univerzum - objekt spoznaje u najširem smislu - i jezik - sredstvo spoznaje - stoje u dijalektičkom odnosu međusobna prožimanja i isprepletanja. Naime, jezična je djelatnost jedna od bitnih ljudskih djelatnosti i zbog svojeg društvenog karaktera nesumnjivo pripada ljudskoj društvenoj praksi, a praksa je spoznajno djelovanje u univerzumu, mijenjanje tog univerzuma i njegovo prilagodjivanje čovjeku, i koliko god ona utječe na univerzum, isto toliko i univerzum utječe na samu praksu i mijenja je. Nemamo razloga da smatramo da se jezik vlada bitno drugačije, pa je zbog toga on neodvojiv od cjelokupne čovjekove prakse, i kao što Benveniste kaže da se procesi mišljenja ne smiju promatrati izdvojeno iz čitavog društvenog i kulturnog kompleksa, isto tako ni kod jezika nije to dopušteno: svako nas drugo gledanje dovodi do toga da jezične strukture definiramo kao strukture koje su nametnute izvana, izvan čovjeka.

Ta se uraslost jezika u društvenu praksu može dokazati upravo i na Benvenisteovu primjeru s Aristotelovim kategorijama. Nesumnjivo je da su one snažno utjecale ne samo na grčku postaristotelovsku misao, već da se i gotovo dva tisućljeća, ako ne i više, razvitka evropske i filozofske i znanstvene

misli odvijalo velikim svojim dijelom u sjeni Aristotelovih kategorija. Svoditi te utjecaje na poznavanje grčkog jezika, pa čak i na sličnosti jezičnih struktura grčkog i ostalih evropskih jezika, bilo bi smiješno, ako ne i apsurdno. Tek ako shvatimo da na području Evrope postoji relativan kontinuitet civilizacije, dakle u stvari kontinuitet ljudske društvene prakse, tek smo u tom slučaju sposobni objasniti i kontinuitet Aristotelova utjecaja.

Isto tako jedino sa stajališta da je jezik dio društvene prakse u univerzumu možemo objasniti činjenicu da lingvistika danas sve više ponovo otkriva postojanje nekih općih, iako malobrojnih, zakonitosti kojima se pokoravaju svi jezici svijeta: jedan dio materijalnog univerzuma u kojem ljudi djeluju za sva je društva jednak, i njegovo dijalektičko prožimanje s praksom mora dovesti bar djelomično svagdje do istih rezultata - jezična praksa iz toga ne može biti izuzeta.

Ako, dakle, govorimo o odnosu jezika i mišljenja, o lingvističkim i misaonim kategorijama, moramo, čini mi se, biti svjesni da govorimo zapravo o specifičnim oblicima čovjekova djelovanja u svijetu, te da u okvire naših razmatranja ulaze tri različita pojma: mišljenje kao ljudska spoznaja, jezik kao sredstvo intersubjektivizacije te spoznaje i univerzum kao objekt te iste spoznaje. Nisu samo jezik i mišljenje usko međusobno povezani, nego su i oni zajedno i svaki pojedinačno kao oblici društvene prakse u bliskoj vezi i isprepletanju s vlastitim objektom - univerzumom, u koji, dakako, ubrajamo i materijalni svijet i čitavu pa i nematerijalnu civilizaciju. Upravo zbog tog dijalektičkog prožimanja pogrešno je govoriti o tome da lingvističke strukture uvjetuju strukturu nejezičnog svijeta: one na nj, budući da su sredstvo spoznaje, moraju utjecati, ali se isto tako pod njegovim utjecajem u toku samih procesa spoznaje mijenjaju. I lingvističke strukture i misaone strukture i spoznate strukture univerzuma plod su društvene prakse, i jedino se u njezinim okvirima međusobnim djelovanjima mogu mijenjati. Prema tome, po mojem mišljenju, niti izvana nametnute jezične strukture ne određuju vanjski svijet, niti su same određene nepromjenljivim univerzumom, već iza svih njihovih mijena u ljudskom kozmosu stoji čovjek i njegovo stvaralačko, spoznajno djelovanje.

Dubravko Škiljan